

ÇAĞDAŞ EPİSTEMOLOJİDE İÇSELÇİLİK VE EPİSTEMİK SORUMLULUK

Ahmet Cüneyt GÜLTEKİN*

ÖZET

Bu makalede çağdaş epistemolojide gerekçelendirmeye ilişkin bir yaklaşım olarak ortaya konulan içselciliğin ana savları ve epistemik sorumluluk anlayışı ele alınacaktır. Temel olarak epistemik gerekçelendirme sorununa ilişkin içselci yaklaşımın açıklanması ve bu anlayışın epistemik sorumluluk düşüncesiyle uyuşan içeriminin gösterilmesi hedeflenmektedir. Bu çerçevede gerekçelendirmeye ilişkin deontolojik yaklaşımın yardımıyla epistemik sorumluluğun önemi ortaya konulmaktadır. Sonuç olarak epistemik sorumluluk söz konusu olmadığı takdirde, inançların gerekçelendirilmesi eksik kalmış olarak görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İçselcilik, deontolojik gerekçelendirme, epistemik sorumluluk, bağdaşımcılık

Internalism and Epistemic Responsibility in Contemporary Epistemology**ABSTRACT**

In this paper, main tenets of internalism about justification and related conception of epistemic responsibility will be examined. The main goal is to explicate the internalist account on the problem of epistemic justification and to show the compatible position of this account with the idea of epistemic responsibility. Within this framework, it is intended to present the significance of epistemic responsibility by the help of the deontological conception of justification. It is concluded that, without the requirement of epistemic responsibility, justification of beliefs will be a defective activity.

Key Words: Internalism, deontological justification, epistemic responsibility, coherentism

---

* Ankara Üniversitesi, Felsefe Bölümü, Araştırma Görevlisi

Giriş

Epistemolojinin merkezi sorunu, dünyaya ilişkin inançlarımızın doğru olup olmadığı, yani bilgi sahibi olduğumuzu düşünmemiz için iyi nedenlere sahip olup olmadığımız sorundur. Bu sorun yoluyla inançlarımızın statüsü ve epistemik gerekçelendirilebilirliği soruşturulmaktadır. Bu çerçevede çağdaş epistemolojinin özellikle bilgi ve gerekçelendirilmiş inanca ilişkin bir araştırma alanı olduğunu söylemek olanaklıdır. Bu araştırma alanının konusu, şu soruların yanıtlanma çabasıyla belirlenebilir:

- 1- Bilgi nedir?
- 2- Neleri biliyoruz?
- 3- Bir inanç için gerekçelendirilmiş olmak ne demektir?
- 4- Hangi inançlarımız gerekçelendirilmiştir?

İlk iki soru, bilgi kavramının tanımlanması ve bilginin sınırlarının belirlenmesine ilişkindir. Üçüncü soru, gerekçelendirme kavramının analizi yoluyla, inançların ne zaman gerekçelendirilmiş ya da gerekçelendirilmemiş olduğunu ortaya çıkarabileceğimiz koşulların belirlenmesine ilişkindir. Dördüncü soru ise, inançlarımızın gerekçelendirilmesinin sınırlarını çizme girişimini ifade etmektedir (Steup, 1998: 1). Çağdaş epistemolojide bilginin bir koşulu olarak kendisini gösteren gerekçelendirme anlayışı da, bilginin inançların gerekçelendirilmesiyle olanaklı olduğunu ortaya koymaktadır.

Açıkça görülmektedir ki, birinci ve ikinci soruların yanıtlanabilmesi, üçüncü ve dördüncü soruların yanıtlanabilmesine bağlıdır. Bu son iki sorunun, yani doğrudan gerekçelendirme sorunuyla ilişkili olan bu soruların yanıtlanma çabası, bilginin ne olduğuna ilişkin bir açıklama sağlamaktadır. Bu doğrultuda gerekçelendirme sorununa ilişkin bir araştırmanın, bilginin ne'liğine ilişkin bir araştırmadan önce gelmesi daha uygun bir yol gibi görünmektedir.

Bu doğrultuda bilgiye ilişkin felsefi yaklaşımlarda ortaya konması gereken ilk şey, ne tür bir bilgiden ve net tür bir bilginin gerekçelendirilmesinden söz edildiğidir. Dolayısıyla 'bilme' ve 'bilgi' sözcüklerinin açık ve net bir şekilde kullanılması, gerekçelendirmenin açık kılınması için de önem kazanmaktadır. Epistemolojik tartışmalar bağlamında bilgi denilince, özellikle 'önermesel bilgi' anlaşılmalıdır. Önermesel bilgi, bir duruma ilişkin belirli bir önermenin

doğruluğuna ilişkin bir bilgidir. Bilgiye ilişkin yaygın olarak kabul görmüş geleneksel kavramsallaştırmada söz konusu edilen bilgi de, önermesel bilgidir. Epistemolojide en temelde tartışma konusu olmuş olan sorun, önermesel bir bilginin edinildiğine ilişkin bir iddiada bulunmanın koşullarının ne olduğu sorunudur. Bu soruna karşı getirilmiş ve genel olarak kabul görmüş olan yanıt, hem önermesel bilginin ne olduğunu ilk planda aydınlatmakta, hem de tartışmanın temel öğelerini sağlamaktadır. Bu doğrultuda gerekçelendirme sorununu ön plana çıkaran geleneksel bilgi tanımı şu şekilde yapılmaktadır:

A kişinin, P önermesini bilmesi üç koşulu karşılması anlamına gelmektedir:

1- A, P'ye güvenli bir şekilde inanıyor olmalıdır.

2- P, doğru olmalıdır.

3- A'nın P'ye olan inancı yeterli bir şekilde gerekçelendirilmiş olmalıdır.

Bu durumda bilginin tanımı gerekçelendirilmiş doğru inanç olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda epistemik gerekçelendirmeye ilişkin genel anlayış, doğru inançla birlikte gerekçelendirmenin bilgiyi sağladığı şeklindedir (Porter, 2006: 10). Bu geleneksel görüşe göre doğru inanç tek başına bilgiyi sağlamakta yeterli değildir. Önermesel bilgi kavramının bu tanımını, BonJour'un verdiği örnek üzerinden (1985) açıklamak ilerleyen tartışmalar açısından yararlı olacaktır.

Evimin penceresinden gördüğüm ağacın salkım söğüt olduğunu bildiğimi varsayalım. Verilen bilgi tanımlamasına göre bu bilgi atfının doğru olması için sağlanması gereken durum nedir?

Öncelikle pencereden gördüğüm ağacın salkım söğüt olduğuna güvenli bir şekilde inanmalı ve söz konusu önermeyi herhangi bir kuşkuyla yer olmaksızın kabul etmeliyimdir. Yani ağacın salkım söğüt olduğuna bilişsel bir tavır olarak ikna olmuş olmam gerekir.

İkinci olarak, pencerenin dışındaki ağacın salkım söğüt olduğu doğru olmalıdır, yani gerçeklikte salkım söğüt türünde bir ağaç evimin önünde dikili olmalıdır. Bu şekilde ortaya konulan ikinci koşul, inanç ve dünya arasında bir karşılıklılık ilişkisi olduğunu savlayan klasik realist yaklaşımı önvarsaymaktadır (1985: 4). Buna göre öznel zihinsel durumuma ilişkin önerme içeriği, bilişsel etkinliğimden bağımsız olarak dünyayı betimlemektedir.

Üçüncü olarak, pencerenin dışındaki ağacın salkım söğüt olduğuna inanmakta yeterli bir şekilde gerekçelendirilmiş olmalıyım. Bu noktada inancı basit bir tahmin ya da rastgele bir

ikna olmuşluktan ayıran şey, gerekçelendirilmiş olmasıdır. Gördüğüm ağacın salkım söğüt olduğuna ilişkin inancım için makul ve tutarlı bir neden, temel ya da güvence olmalıdır. Bu bağlamda gerekçelendirmeyi sağlayan nedenlerin geçerlilik derecesi önem kazanır. Dolayısıyla bilgiye ilişkin geleneksel kavramsallaştırmada en önemli öge gerekçelendirme koşulu gibi durmakta ve gerekçelendirme konusu epistemolojinin merkezinde yer almaktadır. Elbette ki söz konusu gerekçelendirme, epistemik gerekçelendirme değildir ve epistemolojide merkezi bir sorun olarak kendisini göstermektedir.

Epistemik Gerekçelendirme

Çağdaş epistemolojide bilgi sorunu geleneksel ya da standart bir analiz olarak, gerekçelendirilmiş doğru inanç sorunu olarak ele alınır. Bu doğrultuda önermesel bilginin geleneksel analizi, bilgiyi inancın bir türü olarak konumlandırır (Moser, Mulder & Trout, 1998: 14). Böylece bilmek için inanmanın zorunlu bir koşul olarak sunulması, inançlarımızın bilgi statüsünü nasıl kazandığını ya da nasıl kazanabileceğini bir sorun olarak gündeme getirmekte ve gerekçelendirmeyi de zorunlu bir koşul olarak ortaya koymaktadır.

Bir koşul olarak ortaya konulan söz konusu epistemik gerekçelendirme, diğer gerekçelendirme türlerinden farklı olarak, uygun 'epistemik' standartları karşılayan bir neden ya da güvence sağlayan bir prosedür olarak karşımıza çıkar. Örneğin bir edimin gerekçelendirilmesi söz konusu olduğunda, nasıl moral bir standarda başvurmak gerekiyorsa, bilginin gerekçelendirilmesi için de bilgiye ilişkin, yani epistemik bir standarda başvurmak gerekir. Epistemik gerekçelendirme, edimlere ya da kararlara ilişkin değil; inançlara ya da yargılara ilişkin bir gerekçelendirme değildir. Dolayısıyla inançların gerekçelendirilmesi söz konusu olduğunda gerekli olan şey, epistemik gerekçelendirme değildir ve bu prosedür, epistemik olmayan başka türden gerekçelendirmelerden farklıdır (Lemos, 2007: 13). Epistemik gerekçelendirmenin, pratik, pragmatik ya da sağduyunun kullanıldığı gerekçelendirmelerden en önemli farkı; bilgi kavramını ve doğruluğu merkeze almasıdır.

Dolayısıyla gerekçelendirilmiş doğru inanç olarak tanımlanan bilgi yaklaşımındaki en önemli unsur, gerekçelendirme koşulu olmaktadır. Hatta bilginin açıklanmasına ilişkin kuramların birçoğu, inançların ne zaman ve ne şekilde gerekçelendirilmiş sayılabileceğini ortaya koyan gerekçelendirme kuramlarıyla örtüşmektedir (Morton, 2003: 7). Bu çerçevede çağdaş epistemoloji temelde, "S, p'yi bilir" şeklindeki bir kalıba sokulabilen tümcelerin kullanımları ve anlamlarına ilişkin genel bir araştırma alanına dönüşmüştür. Söz konusu sorun şu

formülasyon içinde gösterilebilir: $S, p \text{ 'yi bilir} = S$, belirli bir C koşulunu sağlayan gerekçelendirilmiş bir doğru inanca (p) sahiptir. İşte epistemolojideki çağdaş tartışmalar, bu C koşulu üzerinde yoğunlaşır. Bu tanım çerçevesinde gündeme gelen koşulun ne olduğu ya da ne olması gerektiğine ilişkin soruşturmalarda birçok farklı görüş ortaya konulmuştur. Bu noktada incelenmesi gereken ve esas sorunun etrafında döndüğü nosyon, gerekçelendirilmişlik (justifiedness) nosyonu olarak belirlenir (Castañeda, 1988: 211). Tek başına doğru inanç, destekleyici nedenler olmaksızın bilgi için yeterli olmamaktadır; yani gerekçelendirilmemiş doğru inanç, şanslı bir tahminden öteye geçmemektedir (Steup, 1998: 4). Dolayısıyla sorun, ne türden bir gerekçelendirme koşulunun inançların gerekçelendirilmiş olma durumunu sağladığıdır.

İnançların epistemik olarak gerekçelendirilmesi gerekliliğinin önemi, kognitif bir varlık olan insan için bilmenin öneminden kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda gerekçelendirme inançların dünyayı doğru bir şekilde betimlemesini ve en temelde doğruluğu hedeflemektedir. İnançların epistemik olarak gerekçelendirilmesi, doğruluk üreten bir prosedür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yolla epistemik olarak gerekçelendirilmiş inançlar, hedeflediğimiz doğrulukla ilişkilidir ve ancak bir gerekçe ile birlikte sunulan inançların doğru olduğunu düşünebiliriz. Aksi durum, epistemik bir sorumsuzluk olarak konumlandırılabilir. Bu bağlamda hiçbir gerekçelendirmeye, denetlemeye ya da soruşturmaya gerek duymaksızın doğru olarak kabul edilen rastgele inançlar, epistemik olarak sorumsuz inanmalar olarak görülmek durumundadır. Aslında bilginin geleneksel kavramı, epistemolojik bir ödev anlayışını ortaya koymaktadır. Daha doğrusu gerekçelendirme kavramı ve düşüncesi, bilen özneye bir sorumluluk yüklüyor gibi durmaktadır. Gerekçelendirme prosedürü, bilgi sahibi olduğu iddiasının sorumluluğunu yerine getirmek anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda doğruluğun sağlanabilmesi için öne sürülen epistemik gerekçelendirme koşulu, epistemik bir sorumluluktur ve bu sorumluluk gerekçelendirmenin de ana kavramıdır. İşte epistemik gerekçelendirmeye ilişkin bu anlayış çerçevesinde, içselcilik olarak adlandırılan yaklaşım hem geçerli gerekçelendirme koşullarını ortaya koymakta, hem de epistemik sorumluluk düşüncesine uygun bir anlayış sergilemektedir.

İçselcilik

İçselcilik, epistemik gerekçelendirmenin ne şekilde olması gerektiğine ilişkin bir yaklaşım olarak ele alınabilir. Bu bakımdan gerekçelendirmeye ilişkin içselcilik, inanan kişiye etkin ve merkezi bir rol veren bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Conee ve Feldman, temel bir gerekçelendirme kuramı olarak ele alınabilecek olan içselciliğin ne şekilde tanımlandığına ilişkin son dönem literatürde öne çıkan belli başlı isimlerden farklı yaklaşım örnekleri sıralamıştır (2001: 232).

İlkin kritik bir pasajla Laurence Bonjour'un içselcilikten ne anladığını ortaya koymak uygun olacaktır: “Genel olarak en fazla kabul edilen görüş ... bir gerekçelendirme kuramının; ancak ve ancak bir inancın belirli bir kişi için epistemik olarak gerekçelendirilebilmesi için, ihtiyaç duyulan tüm koşulların söz konusu kişinin kognitif olarak erişiminde olmasının, yani kognitif perspektifine içsel olmasının gerekli olarak görülmesi durumunda içselci olduğu yolundadır” (232).

Robert Audi ise şöyle demektedir: “Bazı örnekler gerekçelendirmenin tümüyle zihne içsel olan şeyde temellendiğini önermektedir, bir anlamda özne tarafından içgözleme ya da refleksiyona açık olduğu kastedilmektedir. Bu görüşe gerekçelendirme konusunda içselcilik diyebiliriz” (232).

Alvin Plantinga şöyle yazar: “Epistemolojide içselciliğin temel iddiası; inanca güvence sağlayan özelliklerin, inanan kişinin bazı özel türden epistemik erişimi olan özellikler olduğu iddiasıdır” (232).

Matthias Steup içselciliği şu şekilde betimlemektedir: “Bir gerekçelendirme yaklaşımını içselci yapan şey, bir inancın gerekçelendirilmiş olup olmadığını belirleyen faktörler üzerinde belirli bir koşulu şart koşuyor olmasıdır. Bu faktörler – bunlara ‘G-faktörleri’ diyelim – inançlar, deneyimler ya da epistemik standartlar olabilir. Söz konusu koşul ise, G-faktörlerinin öznenin zihnine içsel olmasını ya da başka bir deyişle refleksiyona açık olmasını şart koşmaktadır” (232).

John Pollock ise şu şekilde ifade eder: “Epistemolojide içselcilik, kavrayan kişinin (cognizer) hangi inançlarının gerekçelendirilmiş olduğunun belirlenmesinde sadece kişinin içsel durumlarının bağlantılı olabileceğini ortaya koyan yaklaşımdır” (233).

Son olarak Ernest Sosa, içselciliğin bir türünü şöyle açıklar: “Gerekçelendirme özne tarafından gerçekten doğru bir düşünceyi gerektirir. Eğer inanan bir kişi inancını tümüyle uygun bir düşünce yoluyla edinmiş ve sürdürüyorsa, söz konusu kişi inancında gerekçelendirilmiş demektir; düşüncenin uygunluğu ise tamamen öznenin zihnine içsel bir konudur, bunun ötesinde bir şeye bağlı değildir” (233).

Tüm bu farklı ifadelerde ortak olan şey, inancın epistemik olarak gerekçelendirilmesinin kişinin erişimine açık olması gerektiği düşüncesidir. Bir bakıma epistemik gerekçelendirmenin olanaklılık koşulu, gerekçelendirme koşullarının kişinin kognitif erişimine açık olmasıdır. İçselcilikte doğrudan olsun ya da olmasın, öznenin inancına ilişkin gerekçelere erişimi söz konusu olmalıdır.

Örneğin BonJour inancın gerekçelendirilebilmesi için gereken koşulların kesinlikle öznenin erişiminde olmasını savunmakta ve bu durumu öznenin zihnine içsel olmak şeklinde yorumlamaktadır. Audi ise bu durumu gerekçelendirme sürecinin içgözleme ya da refleksiyona açık olması gerektiği şeklinde betimlemektedir. İçgözleme ya da refleksiyona açık olmak, gerekçelendirmenin zihne içsel olan bir şeyde temellendiği anlamına gelmektedir. Benzer şekilde Plantinga da, yalnızca öznenin epistemik erişimi olan özelliklerin inanca güvence sağlayabileceğini ifade etmektedir. Bu üç düşünür de içselci yaklaşımı betimlerken, gerekçelendirme konusunda öznenin erişimine vurgu yapmakta ve inancın bilgi statüsüne ulaşması noktasında kişinin farkındalığını öne çıkarmaktadırlar. Bu bağlamda gerekçelendirmenin özneye açık olması (accessible), yani öznenin erişiminde olması, içselci yaklaşımın en temel iddiası olmaktadır.

Öznenin erişiminde olmak, aynı zamanda öznenin zihnine içsel olmakla sıkı bir bağlantı içindedir. Bu durum, inanan kişinin inançlarını kendi zihnine içsel olan şeylerle gerekçelendirebileceği anlamına gelir. Başka bir deyişle, gerekçelendirme sürecinin ya da gerekçelendirme koşullarının inanan kişinin zihnine içsel olduğu anlamına gelmektedir. Matthias Steup G-faktörler adını verdiği, inançların gerekçelendirilmiş olup olmadığını belirleyen faktörlerin, öznenin zihnine içsel olması gerektiğini söylemektedir. G-faktörler ona göre inançlar, deneyimler ya da epistemik standartlar olabilir ve inançları gerekçelendirmede kullanılan bu standartlar öznenin bağımsız değildir. Yine Pollock içselciliğin, inançların gerekçelendirilmiş olup olmadığını belirleyen şeyin kişinin içsel durumları olduğunu iddia ettiğini ortaya koymaktadır. Bu düşünürlerden Sosa da, içselcilikte inancın gerekçelendirilmiş olmasının zihne içsel bir konu olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumda içselci yaklaşımın

ikinci en temel iddiasının, gerekçelendirmenin zihne içsel olması gerektiği iddiası olduğunu söyleyebiliriz.

Bu bağlamda öznenin erişiminde olmak ve zihne içsel olmak şeklindeki belirlemelerin ortaya koyduğu içsellik nosyonu, temelde epistemik bir nosyondur. Bu içsel olma özelliği, örneğin kişinin kalbinin büyüklüğünün ya da kanının pH seviyesinin kişiye içsel olmasından çok farklıdır. İnanca ilişkin gerekçelendiricilerin içsel olması, inanan kişinin farkında olabileceği, kognitif ya da epistemik erişilebilirliği olan ve üzerinde refleksiyon yapabileceği durum ve koşulları ifade etmektedir (Plantinga, 1993: 5). Yani epistemik bir nosyon olarak içsellik, belirli türden bir içselliğe işaret etmektedir. Dolayısıyla söz konusu içsel olma koşulu, inanan kişinin gerekçelendirme sürecine olan epistemik erişimine karşılık gelmektedir.

İçselcilik Türleri

Tartışmanın öne çıkan yorumcularından William Alston'a göre, öznenin içinde olmanın nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin iki ana yaklaşım söz konusudur. İlki gerekçelendirmenin sağlanabilmesi için, epistemik alana ilişkin şeylerin öznenin perspektifinde ya da bakış açısında olması gerektiği düşüncesidir. Bu epistemik alan öznenin bildiği, inandığı ya da gerekçelendirerek inandığı şeyler olarak düşünülebilir. Yani söz konusu alan, öznenin bilgi alanı içinde farkında olduğu bir şey olmalıdır. İkinci yaklaşım ise, gerekçelendirmenin sağlanabilmesi için, epistemik alana ilişkin şeylerin özne tarafından belirli bir şekilde erişilebilir olması gerektiği düşüncesidir (Alston, 2001: 69). Yani söz konusu alan, inanan kişinin erişimi içinde olmalıdır. Alston'un içselciliğe ilişkin ortaya koyduğu bu iki yaklaşım, Conee ve Feldman'ın içselciliğin iki temel iddiası olan gerekçelendirmenin zihne içsel olması ve gerekçelendirmenin öznenin erişiminde olması gerektiği şeklindeki belirlemeleriyle (2001: 233) paralellik gösterir.

İçselcilikte söz konusu edilen gerekçelendirme koşulu, "dünyaya ilişkin bir perspektif" olarak inanan kişinin gerekçelendirme prosedüründe yer almak durumundadır (69). Bu doğrultuda kişinin inancını gerekçelendiren şey her ne ise, buna ilişkin kognitif bir kavrayışının söz konusu olduğu iddiası vardır. İçselci yaklaşımın bu vurgusu Descartes'a kadar götürülebilir. İçselciliğe göre epistemolojinin görevi, inanca ilişkin bir ilke ya da prosedürü içerden, yani kişinin bakış noktasından inşa etmeye çalışmaktır (Goldman, 2001a: 36). Bu bağlamda içselci yaklaşım, inançların gerekçelendirilmesinde inanan kişinin merkezi rolüne vurgu yapmaktadır. Söz konusu vurguyu, Alston'un ortaya koyduğu iki yaklaşımda da görmek

olanaklıdır. Bu iki tür içselcilik, sırasıyla ‘perspektivist içselcilik’ ve ‘erişim içselciliği’ olarak adlandırılmaktadır.

Perspektivist İçselcilik

Alston perspektivist içselciliği betimlerken şu formülasyonu ortaya koyar:

“Yalnızca öznenin ‘perspektifi’ içinde olan şey, bir inancın gerekçelendirilmesini belirleyebilir” (Alston, 2001: 70).

Bu noktada Alston öznenin perspektifinde olan şeyi, öncelikle gerekçelendirilmiş inanç olarak ele almayı seçmiş ve formülasyonu şu şekilde dönüştürmüştür:

“Yalnızca öznenin gerekçelendirilmiş inançları, öznenin daha başka inançlarının gerekçelendirilmesini belirleyebilir” (71).

Peki, bu türden bir perspektif, özneye ait olan bir inancın gerekçelendirilmesini ne şekilde sağlamakta ya da belirlemektedir? Alston algısal inanca ilişkin bir örnek üzerinden değerlendirme yapmaktadır. Örneğin kişinin önünde bir ağaç olduğuna ilişkin algısal inancı, bu inancın kendisinden çıktığı bir duyu deneyimine dayandırılabilir. Bu noktada perspektivist içselciliğin bu inancın gerekçelendirilmesine ilişkin yaklaşımı şu şekildedir: Elbette ki inanç deneyim yoluyla gerekçelendirilmektedir; fakat özne bu inancın söz konusu deneyimden kaynaklandığına inanıyor ise gerekçelendirilmiş bir inanca ulaşılmış sayılır. İnancın söz konusu deneyimden kaynaklandığına inanmak, kişinin önünde bir ağaç olduğuna ilişkin algısal inancının bir gerekçelendirmesini oluşturmaktadır. Ancak Alston’a göre perspektifin belirlediği bu gerekçelendirme yaklaşımında, perspektifin dışında da bazı öğeler gerekçelendirici olarak işlev göstermektedir (72). Buradaki sorun, inancın söz konusu deneyimden kaynaklandığına olan inanca ilişkindir. Bu ikinci inanç kaynağını nereden almaktadır? Bu ikinci inancın gerekçelendirilmesi ne şekilde olanaklı olmaktadır?

Bu sorulara yanıt verebilmek için dolaylı gerekçelendirme ve bağdaşımçı yaklaşımın desteğine ihtiyaç duyulur. İçselciliğin bu anlamıyla savunulabilir bir biçimi, bağdaşımçı bir yaklaşımla olanaklı görünmektedir. Bu anlamda içselciliğin bağdaşımçı bir şekilde geliştirilmesi, perspektivist içselciliğe de uygun düşmektedir. Bu doğrultuda öznenin perspektifinden ele alınan gerekçelendirme yaklaşımını imleyen perspektivist içselci yaklaşım, öznenin öne çıkarıldığı bir zeminde, özne tarafından sahip olunan inançlar arasında da bir bağdaşımı gözetmek durumundadır.

Bağdaşımca bir yaklaşımla ele alındığında, dolaysız gerekçelendirme olanaklı değildir. Yani doğrudan olmayan bir gerekçelendirmeyi ortaya koyan bağdaşım yaklaşımı, bir inancın gerekçelendirilmesini ilişkili diğer gerekçelendirilmiş inançlara ve bütünsel inanç dizgesine bağlamaktadır. Bu durumda algısal bir inancı gerekçelendiren şey; deneyimin kendisi değil, deneyimin söz konusu inanca neden olduğuna ilişkin destekleyici inançtır. İlgili örnek üzerinden düşünecek olursak; ancak ve ancak kişi söz konusu deneyime sahip olduğuna inanırsa, algısal inancında gerekçelendirilmiş sayılabilir. İşte söz konusu deneyime sahip olduğuna ilişkin inanç, benzer türden diğer gerekçelendirilmiş inançlardan oluşan dizge yoluyla desteklenmekte ve gerekçelendirilebilmektedir.

Bu bağlamda Alston'un algı durumlarındaki anormallikler karşısındaki açıklaması, içselciliğin vurgusunu daha iyi anlayabilmek için önemli görünmektedir. Nasıl ki normal algı durumlarında sahip olunan deneyime ilişkin inanç bir gerekçelendirme olarak iş görüyorsa, duyuşsal yanılgıların söz konusu olduğu durumlarda da yine öznenin perspektifi belirleyici olmaktadır. Söz konusu sorun, algının yanlış işlemesi durumundaki anormalliklerde gerekçelendirmenin perspektivist içselciliğe göre ne şekilde sağlanacağıdır. Bu anormal durumlarda gerekçelendirme geçersiz kılınmış olmayacak mıdır?

Nasıl ki bir inancın yüksek bir güvenilirlik yoluyla üretilmiş olması, inancın gerekçelendirilmiş olmasını sağlamıyorsa; benzer şekilde bir inancın güvenilir olmayan bir yolla üretilmiş olması da bu inancı geçersiz kılmaz. Her iki durumda da gerekçelendirme ya da gerekçelendirmenin eksikliği, durumun öznenin perspektifinden nasıl görüldüğüne bağlıdır, yani durum hakkında ne bildiğime ya da gerekçelendirilmiş bir şekilde neye inandığıma bağlıdır (2001: 73).

Alston'a göre, ancak ve ancak algı durumuna ilişkin kuşku bir şey olduğunu düşünmek için yeterli bir nedene sahipsem gerekçelendirme geçersiz kılınmış demektir. Alston'un yorumu içselcilikle ilgili temel bir kavrayışı açıkça ortaya koymaktadır. Gerekçelendirme için önemli olan şey, öznenin perspektifidir; yani öznenin duruma ilişkin inançları ve bu inançları epistemize ettiği kendi bakış açısıdır.

Bu noktada perspektivist içselcilik, bağdaşımca bir kuram yoluyla desteklendiği, daha doğrusu birlikte ele alındığı takdirde, gerekçelendirme sorununa tutarlı bir açıklama getirebilmektedir. Bu türden bir bağdaşımca kuram, verili bir inancın özneye içsel olan gerekçelendirme sürecinde, bir inançlar dizgesi içindeki ilişkisi yoluyla gerekçelendirilebileceğini iddia etmektedir.

Aynı zamanda bu türden bir içselcilik, epistemik gerekçelendirmeyi öznenin normatif bir durumu olarak da yorumlamayı gerektirmektedir. Alston buna, epistemik gerekçelendirmenin deontolojik kavramsallaştırılması adını vermektedir (81). Bu yorum, gerekçelendirmenin ne olması gerektiğine ilişkin normatif bir yaklaşımdır. Dolayısıyla gerekçelendirmenin geçerliliğini, öznenin bir şeye nasıl inandığına ilişkin entelektüel normları, yani standartları ve koşulları belirler. Bu bağlamda perspektivist içselciliğin gerekçelendirmenin olanaklılığı için öne sürdüğü kısıtlamalar, bir inancın gerekçelendirilmesinin nasıl olması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, inancın gerekçelendirilebilmesi için gerekli olan şey, öznenin hali hazırdaki inançlarının bütününe başvurmadır. Bu durumda bağdaşımca bir yaklaşımın öngördüğü içselcilikte söz konusu edilen 'perspektif'in, öznenin belirli bir inancının gerekçelendirilmesinde başvurduğu inançlar dizgesi olduğunu söyleyebiliriz. Daha önceden ortaya konduğu gibi, Alston'un içselciliğe ilişkin ortaya koyduğu formülasyonu şu biçimde de ifade etmek olanaklı hale gelmektedir: Bir inancın gerekçelendirilmesini, söz konusu edilen kişinin inançlar dizgesi, yani perspektifi belirlemektedir.

Erişim İçselciliği

Alston'un ortaya koyduğu diğer bir içselcilik versiyonu olan erişim içselciliği, öznenin gerekçelendiricilere erişimi olması gerektiğini vurgular (2001: 91). İçselci yaklaşımın gerektirdiği epistemik süreçlerin özneye içsel olduğu düşüncesi, inanan kişinin belirli bir inancının ne şekilde ve nasıl gerekçelendirilmiş kabul edileceğine ilişkin duruma öznenin erişimi olması gerektiği düşüncesini de beraberinde getirmektedir. Erişim içselciliğinde özne, gerekçelendirme sürecinde gerekçelendiricilere refleksiyon yoluyla erişebiliyor olmalıdır.

Erişim içselciliği, perspektivist içselciliğin genişletilmiş bir versiyonu olarak da görülebilir; çünkü öznenin yalnızca refleksiyon yoluyla ayırında olduğu şeyler, aynı zamanda öznenin sadece refleksiyon yoluyla perspektifinde olan şeyler olarak da düşünülebilir. Erişim içselciliği 'öznenin perspektifi' kavramsallaştırmasını, yalnızca bu perspektifte olan şeyleri içerecek şekilde değil, öznenin dikkatini yönlendirdiğinde fark edebileceği, yani erişebileceği şeyleri de içine alacak şekilde genişletir (93).

Bu açıdan perspektivist içselcilik, erişim içselciliğiyle karşılaştırıldığında daha kısıtlayıcı koşulları öne sürmektedir. Alston'un belirlediği ayrıma göre, perspektivist içselcilik güçlü bir içselcilik versiyonu olarak değerlendirilirken, erişim içselciliği ise zayıf bir içselcilik biçimi

olarak konumlandırılmaktadır. Alston'un perspektivist içselciliğinde kognitif erişim koşulu, inançların gerekçelerine ilişkin aktüel bir farkındalığı gerektirmektedir (Vahid, 1998: 237). Bu açıdan sadece öznenin perspektifi içinde olan şeyler, inancın gerekçelendirilmesini belirleyebilir ki; öznenin perspektifi de sahip olduğu inançların bütünüdür.

Erişim içselciliği ise, inanan kişinin gerekçelendiricilerin aktüel olarak farkında olmasını değil, sadece farkında olabildiğini gerektirmektedir (238). Yani inanan kişinin dikkatini yönlendirdiğinde gerekçelendiricilere kognitif olarak erişebiliyor olması yeterli olmaktadır. Bu anlamda erişim içselciliği inançların gerekçelendirilmesinde, sürekli ve eşzamanlı olarak sahip olunan tüm diğer inançlara ilişkin refleksiyon yapılmasını şart koşmamaktadır. Bu yaklaşım inanan kişinin belirli bir inancı gerekçelendirme sürecinde, belirli gerekçelendiricilere ilgili bir bağlamda epistemik olarak erişebiliyor olması şeklinde ortaya konulabilir.

Bu noktada temel iddia gerekçelendiricilerin refleksiyon yoluyla erişilebilir, yani tanınabilir olması gerektiğidir ve yine erişim içselciliği de deontolojik bir gerekçelendirme yaklaşımı içine girmektedir. Bu noktada gerekçelendirmeye ilişkin deontolojik yaklaşımın açıklanması ve içselcilikle olan bağı ortaya konulmak durumundadır.

Deontolojik Gerekçelendirme

Gerekçelendirmeye ilişkin yaklaşımlar genel olarak iki farklı kutupta kendisini göstermektedir ve bu yolda değerlendirilebilirler. İlki gerekçelendirmenin normatif karakterine vurgu yaparken, ikincisi ise gerekçelendirmenin doğrulukla olan bağlantısına vurgu yapmaktadır (Audi, 1988b: 1). Audi bu iki karşıt yaklaşımı deontolojizm ve güvenircilik olarak ifade eder. Güvenircilik bir inancın gerekçelendirilmesini, inançların oluşturulduğu işlemlerin ya da süreçlerin güvenilirliği tarafından belirlenen bir prosedür şeklinde ele almaktadır. Bu yaklaşımda gerekçelendirme ile doğruluk arasında, inanca karşılık gelen olgu durumları yoluyla dışsal bir bağlantının sağlanması girişimi söz konusudur.

Deontolojizm ise bir inancın gerekçelendirilmesini, o inançla ilişkili olarak öznenin sağlaması gereken epistemik yükümlülüklerle bağlar. Aynı zamanda bu yükümlülükler, içselciliğin gerekçelendirmeye getirdiği kısıtlamalar olarak kendisini gösterir. Dolayısıyla gerekçelendirmeyi bu şekilde dışsal koşulların belirleyiciliğinden çıkaran bu yaklaşım, içselciliğin bir karakteristiği olarak gündeme gelmektedir. Plantinga'ya göre de deontolojizm, epistemik gerekçelendirmeye ilişkin içselci bir yaklaşımı içermektedir (Brueckner, 1996:

527). Yani epistemik ödev ve sorumluluk anlayışıyla uyumlu bir gerekçelendirme yaklaşımı, gerekçelendirmeye ilişkin içselci bir yaklaşımda konumlanmayı gerektirmektedir.

Bu doğrultuda temel sorun olarak ele alınan gerekçelendirme sorununda ‘gerekçelendirilmiş’ olma özelliği, genellikle normatif bir özellik taşıyor gibi durmaktadır. Gerçekten de inancın doğru olduğunu ortaya koymak için sunulan gerekçe düşüncesinin doğasında normatif bir unsur bulunuyor gibi görünmektedir. Gerekçelendirme deontolojik bir yolda; gereklilik, izin, ödev, sorumluluk gibi terimlerle bağlantılı olarak incelenmektedir. Aslında bu yaklaşım, edimlerin gerekçelendirilmesiyle ilgili yapının epistemolojiye bir aktarılmasıdır. Nasıl bir edimin gerekçelendirilmesinde belirli kuralların, düzenlemelerin, yasaların, gerekliliklerin veya ödevlerin ihlal edilmemesi gerekiyorsa; inançların gerekçelendirilmesi de bu yolda açıklanmaktadır. Bu durumda epistemik gerekçelendirme söz konusu olduğunda, inançların gerekçelendirilmesi sorunu, belirli ilkeler dizgesinin izin verdiği ya da yönlendirdiği bir prosedür olarak ortaya çıkmaktadır.

Epistemik bir bakış açısından kritik olan nokta, doğru olana inanmak ve yanlış olana inanmamak şeklinde ifade edilen inanmanın ikili hedefidir (Alston: 1988: 257-258). Gerekçelendirmeye ilişkin deontolojik yaklaşım, yanlış olması olası olacak şekilde oluşturulmuş inançları yasaklayan ve doğru olması olası olacak şekilde oluşturulmuş inançlara izin veren ilkeler ve koşullar ortaya koymaktadır. Yani bir inancın gerekçelendirilmiş olması, farklı yaklaşımlara göre değişen belirli epistemik ilke ya da koşulların ihlal edilmemesine bağlıdır. Normatif karakterdeki bu ilkeler, yeterli bir şekilde doğru olduğu ortaya konabilen inançların kabul edilmesine izin verir. Bu bağlamda epistemolojide kuramsal çalışmaların önemli bir kısmının, ideal akıl yürütmelerin ve gerekçelendirme prosedürlerinin kurallarını ortaya koymak olduğu söylenmektedir (Kornblith, 1983: 33). Eğer öznenin söz konusu kurallar çerçevesinde inançlarını değerlendirerek bir çıkarım yapması gerekiyorsa, gerekçelendirme prosedürünün deontolojik bir işlem olduğu söylenmek durumundadır.

Bu bağlamda deontolojik epistemik gerekçelendirme kavrayışına uygun düşen içselci yaklaşımın, epistemolojinin klasik hedeflerine ulaşmaya çabaladığını söyleyebiliriz. Bu doğrultudaki gerekçelendirme kuramları, bilginin bir analizini yapmayı görev edinir. Bu analiz, inancın hangi koşullarda gerekçelendirilmiş sayılabileceğini ortaya koyma girişimidir. Dolayısıyla inancın bilgi düzeyinde sayılabilmesi için gerekli olan gerekçelendirme prosedürü çerçevesinde belirlenen koşullar, epistemologlar için en temel konuyu oluşturmaktadır

(Goldman, 2001a: 38). Goldman bu koşulları ‘kanısal karar ilkeleri’ (doxastic decision principles) olarak adlandırır. Bu ilkeler inancın oluşturulmasına ilişkin ilkelere. Örneğin Goldman, Descartes’ın açıklık ve seçiklik testini deontolojik bir yaklaşım olarak, neye inanılması gerektiğine ilişkin karar vermekte kullanılan bir kriter olarak yorumlamaktadır.

Bu bağlamda önermesel bilginin analiziyle ilişkili olan gerekçelendirme nosyonu, gerekçelendirmeye düzenleyici bir işlev de yüklemektedir. Bu düzenleyici işlev de esasında gerekçelendirme sorununa deontolojik bir yaklaşımın ifadesidir. Bu doğrultuda düzenleyici işlevin kendisine yüklendiği epistemik gerekçelendirme, temelde normatif bir kavramdır ve epistemik ya da entelektüel bir bakış açısından kişinin sorumlu olduğu yükümlülükler ve ödevleriyle ilişkilidir (BonJour, 2001: 12). Böylece genel anlamda söz konusu düzenleyici işlevin yerine getirilmesi ya da gerekçelendirme ilkelerinin uygulanması, inanç sahibi kişinin taşınması gereken sorumluluğu gündeme getirmektedir. Gerekçelendirme bu türden bir epistemik sorumluluk anlayışı olmaksızın eksik kalacaktır.

Epistemik Sorumluluk

Deontolojik yaklaşımın öne çıkardığı epistemik sorumluluk kavramı, içselciliği daha iyi anlamak için merkezi bir öneme sahiptir. Epistemik sorumluluk düşüncesi, özellikle BonJour tarafından vurgulanmıştır. Ona göre bu düşünce, epistemik gerekçelendirmenin ayırıcı özelliği olan doğruluk nosyonuyla da yakından ilişkilidir. Bu bağlamda gerekçelendirme, yalnızca doğru olduğunu düşünmek için iyi nedenlere sahip olduğumuz inançları kabul etmek şeklinde betimlenir; çünkü ancak gerekçelendirme yoluyla kognitif bir hedef olarak doğruluğa ulaşmak olanaklıdır. Bu hedefe yönelmenin göstergesi, sahip olduğumuz inançların doğru olduğunu düşündürecek nedenlerin varlığına ya da yokluğuna göre davranmaktır.

BonJour bu doğrultuda epistemik sorumlulukla ilgili şu tespiti yapar: “Belirli bir nedenin yokluğunda bir inancı kabul etmek, bu kabul her ne kadar farklı bir yaklaşım noktasından isteyerek ya da hatta zorlayıcı bile olsa, doğruluk arayışını bir kenara bırakmak demektir. Bu kabulün epistemik olarak sorumsuzluk olduğu söylenebilir” (1985: 8). Bu bağlamda kişinin inançlarıyla ilgili olarak epistemik anlamda sorumlu olması, epistemik gerekçelendirmenin temelini oluşturmaktadır.

Epistemik olarak sorumlu özne, doğru inançlara sahip olmayı, yani kendisini doğru inançlara götüreceği prosedürler yoluyla inançlarını değerlendirmeyi ister. “Bir öznenin inancının gerekçelendirilmiş olup olmadığını sordüğümüzde; sormayı kastettiğimiz şey, inancın

epistemik olarak sorumlu bir edimin sonucu olup olmadığıdır” (Kornblith, 1983: 34). Bu doğrultuda kişinin inançlarının gerekçelendirilmesi sorunu, doğru inançlara ulaşmak konusunda yapılması gerekenlerin de hesaba katılmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla gerekçelendirme düşüncesi, bu gereklilikler aracılığıyla epistemik sorumluluk düşüncesiyle sıkı bir ilişki içindedir.

Kornblith'e göre, epistemik sorumluluğun getirdiği gereklilikler sadece düzgün bir şekilde akıl yürütmek ya da uygun mantıksal ilişkiler kurmak değildir. Bunlar kadar önemli olan bir diğer gereklilik, inançla ilişkili kanıtları toplamak ve söz konusu edilebilecek hiçbir kanıtı ya da delili görmezden gelmemektir (35). Yani epistemik olarak sorumlu bir edimin sonuçları olmayan inançlar, gerekçelendirilmiş sayılmamalıdır. Aynı şekilde Foley de, gerekçelendirilmiş inançların, inanan kişinin sorumlu olmasını gerektirdiğini ifade etmektedir (Foley, 2002: 198). Bu bakımdan sorumlu bir inanan kişi, inançlarının statüsüne ilişkin uygun ve dikkatli değerlendirmelerde bulunan kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir neden ya da kanıt yoluyla gerekçelendirilmiş şeylere inanmak ve bu şekilde desteklenmeyen şeylere inanmamak entelektüel bir gerekliliktir ve epistemik sorumluluğu yerine getirmeyi ifade eder. Bu sorumluluk, yalnız bir şekilde güvenilir olduğuna ‘inandığımız’ inançlara inanmak anlamına gelmektedir. Bu şekilde belirlenen epistemik sorumluluk düşüncesi, inanan kişinin gerekçelendiricilere kognitif erişimini talep eden içselci gerekçelendirme yaklaşımında içerilmektedir.

Schmitt, BonJour'un epistemik sorumlulukla ilgili argümanını şu şekilde formüle etmektedir: “Epistemik olarak sorumlu inanç olarak gerekçelendirilmiş inanç: S, ancak p 'ye inanmakta epistemik olarak sorumlu olduğu zaman; p 'ye inanmakta gerekçelendirilmiş sayılabilir” (Schmitt, 2001: 187).

Schmitt'in bir diğer formülasyonu da şu şekildedir: “S, ancak p inancının doğruya yakın olduğuna inanmakta gerekçelendirildiği zaman; p 'ye inanmakla doğru olan şeye inanmayı hedeflemiş sayılabilir” (187).

Bu iki önerme yoluyla, BonJour'un epistemik gerekçelendirmenin hedefi olarak doğruluk anlayışı ile gerekçelendirmenin koşulu olarak sorumluluk anlayışını bağlantılandırmak olanaklıdır. O halde şu şekilde bir birleştirme yapılabilir:

S, ancak p inancının doğruya yakın olduğuna inanmakta gerekçelendirildiği zaman; p 'ye olan inancı konusunda sorumluluğunu yerine getirmiş sayılabilir.

Dolayısıyla epistemik sorumluluğun, bilginin bir koşulu olan gerekçelendirmenin de koşulu olduğu söylenebilir (Corlett, 2008: 179). Doğru inançlara sahip olma ve hatadan kaçınma çabası olarak sorumluluk, gerekçelendirmede öznenin etkinliğini ortaya koymaktadır. Söz konusu epistemik sorumluluk anlayışı, aynı zamanda içselcilikle de tutarlı bir yaklaşım oluşturur. Bu sorumluluk dolayımında gerekçelendirme, dışsal koşulların belirleyiciliğine bırakılmaz ve inancın güvence altına alınması öznenin kendi denetimi altında olan içsel durumlarıyla bağlantılandırılır. Dolayısıyla BonJour'un epistemik olarak sorumlu inanç olarak değerlendirdiği gerekçelendirilmiş inanç kavrayışı, içselci argümanlarla paralelik içindedir.

Sonuç olarak deontolojik bir karakter gösteren epistemik sorumluluk anlayışı, gerekçelendirmeye ilişkin içselci yaklaşımın genel iddialarıyla uyumlu görünmektedir. Öznenin perspektifi içinde ve erişiminde olması gerektiği iddia edilen gerekçelendirme prosedürü, içsel bir koşul olarak yorumlanabilecek epistemik sorumluluk koşulunu içermektedir. Bu bağlamda üzerine refleksiyon yapılmaksızın muhafaza edilen inançlar bir anlam ifade etmemektedirler. Gerekçelendirmenin asıl işlevi, epistemik olarak sorumlu bir şekilde inanmanın ve sahip olunan inançların statüsünün farkına varılmasının sağlanmasıdır. İçselci yaklaşım için kritik olan öge gerekçelendirme ve gerekçelendirmenin anlaşılmasıdır.

Bu durumda belirli bir inanca ilişkin gerekçelendirme sağlanabilmesi, inanan kişinin söz konusu inanca rasyonel olarak inanması şeklinde düşünülebilir. İnanırcılığın rasyonel olarak sağlanması talebi de, içselci yaklaşımın içeriminde bulunmaktadır. Dolayısıyla inancın epistemik statüsünün içsel olması, yani gerekçelendirmenin inanan kişinin kognitif erişiminde olması, söz konusu inanca ilişkin kavrayışı sağlamaktadır (McGrew & McGrew, 2007: 54). Bir anlamda inancın rasyonel olarak inanırcılığını, bu türden bir gerekçelendirme sağlamaktadır. Kişinin bilgi iddiasında bulunabilmesinin yolu, yapması gereken epistemik gerekçelendirmenin, kavrayışına içsel olmasından geçmektedir ve ancak bu farkındalıkla yapılan gerekçelendirme, epistemik sorumlulukla yerine getirilmiş bir prosedür olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Alston, Williams P., (1988), "The Deontological Conception of Epistemic Justification", *Philosophical Perspectives*, Vol. 2, Ridgeview Publishing Company, s. 257-299.

Alston, Williams P., (2001), "Internalism and Externalism in Epistemology", *Epistemology: Internalism and Externalism*, Edited by Hilary Kornblith, Blackwell Publishers, s. 68-110.

Audi, Robert, (1988), "Justification, Truth and Reliability", *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 49, No. 1, International Phenomenological Society, s. 1-29.

BonJour, Laurence, (1985), *The Structure of Empirical Knowledge*, Harvard University Press.

BonJour, Laurence, (2001), "Externalist Theories of Empirical Knowledge", *Epistemology: Internalism and Externalism*, Edited by Hilary Kornblith, Blackwell Publishers, s. 10-35.

Brueckner, Anthony, (1996), "Deontologism and Internalism in Epistemology", *Nous*, Vol. 30, No. 4, Blackwell Publishing, s. 527-536.

Casteñeda, Hector-Neri, (1988), "Knowledge and Epistemic Obligation", *Philosophical Perspectives*, Vol. 2, Ridgeview Publishing Company, s. 211-233.

Conee, Earl & Feldman, Richard, (2001), "Internalism Defended", *Epistemology: Internalism and Externalism*, Edited by Hilary Kornblith, Blackwell Publishers, s. 231-260.

Corlett, J. Angelo, (2008), "Epistemic Responsibility", *International Journal of Philosophical Studies*, Vol. 16(2), Routledge, Taylor & Francis Group, s. 179-200.

Foley, Richard, (2002), "Conceptual Diversity in Epistemology", *The Oxford Handbook of Epistemology*, Edited by Paul K. Moser, Oxford University Press, s. 177-203.

Goldman, Alvin, (2001), "The Internalist Conception of Justification", *Epistemology: Internalism and Externalism*, Edited by Hilary Kornblith, Blackwell Publishers, s. 36-67.

Kornblith, Hilary, (1983), "Justified Belief and Epistemically Responsible Action", *Philosophical Review*, Vol. 92, No. 1, Duke University Press, s. 33-48.

Lemos, Noah, (2007), *An Introduction to the Theory of Knowledge*, Cambridge University Press.

McGrew, Timothy & McGrew Lydia, (2007), *Internalism and Epistemology, The Architecture of Reason*, Routledge.

Morton, Adam, (2003), *A Guide Through the Theory of Knowledge*, Blackwell Publishing.

Moser, Paul K. & Mulder, Dwayne H. & Trout, J. D., (1998), *The Theory of Knowledge: A Thematic Introduction*, Oxford University Press.

Plantinga, Alvin, (1993), *Warrant: The Current Debate*, Oxford University Press.

Porter, Steven L., (2006), *Restoring the Foundations of Epistemic Justification: A Direct Realist and Conceptualist Theory of Foundationalism*, Rowman & Littlefield Publishers.

Schmitt, Frederick, (2001), "Epistemic Perspectivism", *Epistemology: Internalism and Externalism*, Hilary Kornblith, Blackwell Publishers, s. 180-206.

Steup, Matthias, (1998), *An Introduction to Contemporary Epistemology*, Prentice Hall Inc.

Vahid, Hamid, (1998), "The Internalism/Externalism Controversy: The Epistemization of an Older Debate", *Dialectica*, Vol. 52, No. 3, s. 229-246.